

יובל – חירות או שוויון?

עדו רכניץ

התורה וההלכה עשירות במצוות חברתיות רבות, אולם כדרכן הן אינן מנסחות אותן כערכים, אלא כהוראות קונקרטיות. ניסוחים כאלה מעוררים דיון בשאלת הערכים המסתתרים מאחורי ההלכות. כזה הוא גם הדיון בימינו סביב שאלת ערכי היובל ויישום מצוותיו.¹

הטענה המרכזית במאמר זה היא שהערך המרכזי העומד במרכז מצוות היובל הוא ערך החירות – חירות האדם וחירות האדמה. זאת, בניגוד לעמדתם של הוגים ציוניים שראו במצוות היובל דגם כלכלי שמטרתו מימוש של ערך השוויון.²

עמדתם של הוגים ציוניים: יובל מממש שוויון

עם הקמת התנועה הציונית החל עיסוק של הוגים בשאלת המשטר הכלכלי הרצוי על פי היהדות. עיסוק זה אינו מפתיע על רקע העיסוק הנרחב בשאלה זו בעולם המערבי בכלל, ובפרט על רקע המהפכה הקומוניסטית. בשאלת מקומה של מצוות היובל בהגות הציונית עסקו כבר³ ומטרת הסקירה שלהלן היא בעיקר להעמיד אותה למבחן לאור המקורות.

- 1 "אלגוריתם היובל – תהליך הדרגתי לחלוקת נחלות בימינו", בד"ד 28 (תשע"ד), רמת-גן, עמ' 15–43.
- 2 ראו עוד: בני פורת, "על מהפכת היובל: 'וקראתם דרוור בארץ לכל יושביה'", גיליון פרשת שבוע של משרד המשפטים 285. הטיעון העיקרי שם דומה לזה הנטען כאן, אולם מסכת ההוכחות שם מצומצמת מאוד.
- 3 ראו סקירה מקיפה אצל אראל הלוי סגל, "התחילו במשחק מראשיתו – מצוות חלוקת הנחלות והיובל מראשית הציונות ועד ימינו", אקדמות כח (תשע"ג), עמ' 81–103. את עמדתו הוא ביטא במאמר לעיל (הערה 1).

עמדתו של הרצל

כבר מקים התנועה הציונית, בנימין זאב הרצל, ראה במצוות היוכל הנחיה לדגם הכלכלי הרצוי:

שנת היוכל – ענה דוד – איננה תקון חדש, כי אם תקון ישן נושן שיסד משה רבנו. אחרי שבע שמיטות, וכל שמיטה שבע שנים, נסבו הנכסים הנמכרים בשנת החמשים לבעלם הראשון. אנחנו שנינו מעט את החק הקדמון. בינינו יסבו הקרקעות לחברה החדשה. משה רבנו כבר הציב לו למטרה למנוע את הקבץ הרכוש במדה לא־שוה. אתה תראה, כי גם שיטתנו קולעת אל השערה הזאת ולא תחטיא ובעלות מחיר הקרקעות, לא ילך השכר לכיס היחידים, כי אם לכיס הצבור.⁴

אליבא דהרצל, אמנם מצוות היוכל מחייבת את החזרת הקרקעות לבעליהן הקודמים, אולם להבנתו, מטרת המצווה היא מניעת היכולת לצבור הון באופן לא שוויוני. כיוון שכך, במדינה היהודית החדשה ייעשה שינוי שעל פיו כל הקרקעות יהיו שייכות למדינה, והאזרחים יחזרו אותן לתקופה של חמישים שנה.

יש לשים לב לשוני העצום בין הדרך שבה הבין הרצל את מצוות היוכל, שעל פיה הקרקע שייכת לאדם הפרטי והמצווה משמרת את הבעלות הפרטית, ובין ההצעה שלו להלאים את כל הקרקעות ולהשתמש במנגנון של היוכל כדי למנוע הפרטה של הקרקע.

מבחינת הרצל, המכנה המשותף של שתי ההצעות הוא שהן מונעות צבירה של קרקעות על ידי יחידים ויצירת חוסר שוויון.

עמדתו של ז'בוטינסקי

העמדה הידועה יותר בהקשר זה היא עמדתו של ז'בוטינסקי, אביה של תנועת החירות, ועל פיה מצוות היוכל יוצרת דגם של שוק חופשי וחלוקת אמצעי הייצור באופן שוויוני אחת לחמישים שנה, וכך הוא כתב:

הוכרח אדם למכור את אחוזתו כדי לסלק חוב, ולא השיגה ידו לגאול אותה – תשוב אליו אחוזתו בשנת היוכל ללא דמי פדיון [...] על־פי התכנית שבמקרא, ישמרו חיי הכלכלה גם לאחר היוכל על חופש מלא של שינויים נוספים. הבריות יוסיפו לבקש עצות, לחבל תחבולות,

4 בנימין זאב הרצל, אלטנוילנד, ספר שלישי, חלק ראשון, ידיעות אחרונות: ספרי חמד, תל אביב 2008.

להיאבק, להתחרות; מהם יתעשרו, ומהם יתרוששו; החיים ישמרו על דמותם כזירת התגוששות, ששם אפשר לנחול מפלה וניצחון, להראות יוזמה ולהכשל בה או להצליח [...]

הסם שכנגד למשטר החופש הכלכלי הוא היובל. דומה, גרוזן ענקי חולף כסופה מפרק לפרק מעל ליער אנוש, וכורת כל אותן הצמרות שגבהו מן הרמה הממוצעת; בטלים החובות, אדם שנתרושש מחזירים לו את רכושו, המשועבד נעשה בן-חורין; שוב מתכונן שיווי-משקל; התחילו במשחק מראשיתו, עד להפיכה חדשה.⁵

ז'בוטינסקי מתאר שוק המתנהל באופן חופשי במשך חמישים שנה, ובהגיע שנת היובל נעשה תהליך כלכלי של חלוקה מחדש – שמיטת חובות, החזרת הרכוש לבעליו המקורי ושחרור עבדים.

ז'בוטינסקי אינו מפרט את הצעתו כך שניתן להבין באופן מדויק מהו הדגם שהוא מציע. אולם הרושם המתקבל מאמירותיו הוא שמדובר בתהליך של חלוקה מחדש: "וכורת כל אותן צמרות שגבהו מן הרמה הממוצעת", "שוב מתכונן שיווי-משקל". היינו, כיוון ששוק חופשי יוצר בהכרח פערים כלכליים, מטרת היובל והתוצאה שלו היו מיתון הפערים וחלוקה מחדש של ההון.

שבתי בן דב

בדומה לדבריו של ז'בוטינסקי, ובאופן חד וברור יותר, התנסח גם שבתי בן דב, איש הלח"י:

את הסכנה שהחירות תחזור למעשה להיות עבדות על-ידי הצטברות של כוח כלכלי עדיף ביד שכבות מתעלות באה התורה למנוע, ולצורך זה צווינו על מצות-הציר של כל ההרצאה הזאת – להחזיר על כנה, משנת יובל אחת לרעותה את חלוקת-ההון המקורית, שנבנתה על-פי קנה-המידה של צורכי כל משפחה ומשפחה לפי גודלה.⁶

לדבריו, אחת לחמישים שנה יש לחלק מחדש את ההון על בסיס שוויוני. בדבריו יש שני חידושים: האחד, הוא כולל חלוקה של כל ההון ולא רק של

5 זאב ז'בוטינסקי, "רעיון היובל", אמה וחברה, ירושלים תש"י, עמ' 172–180.
6 שבתי בן דב, "משטר היובל", סולם למלכות ישראל העודה, ירושלים תשס"ז, עמ' 314–335.

הקרקעות; השני, שאין מדובר בהחזרת הרכוש לבעליו, אלא בחלוקה מחדש על בסיס שוויוני בין מי שחי בשנת היובל.

ניתן לסכם בשלב זה ולומר שההוגים הציוניים מהזרמים הפוליטיים השונים ראו ביובל אב-טיפוס לדגם הכלכלי הרצוי. כולם עמדו על תרומת היובל לשמירת ערך השוויון: הרצל הדגיש, שבשונה ממצוות היובל המקורית הוא מציע להלאים את המקרקעין; ז'בוטינסקי הציע דגש של כלכלה חופשית במשך חמישים שנה ובסופן מתבצע תהליך של חלוקה מחדש; באופן הברור ביותר התנסח שבתי בן דב שטען שהדגם הרצוי של חלוקה שוויונית מחדש אחת לחמישים שנה. נפנה עתה לבחון האמנם מצוות היובל כפי שהיא מופיעה במקורות אכן מממשת את ערך השוויון.

ניתוח המקורות היהודיים: יובל מממש חירות

מקרא

היובל מוזכר בעיקר בפרשת בהר בהקשר להחזרת האדמות לבעליהן ולשחרור עבדים. בנוגע להחזרת האדמות לבעליהן נאמר כך:

וקדשתם את שנת החמשים שנה וקראתם דרור בארץ לכל ישיביה יובל הוא תהיה לכם ושבתם איש אל אחזתו ואיש אל משפחתו תשבו [...] בשנת היובל הזאת תשבו איש אל אחזתו. וכי תמכרו ממכר לעמיתך או קנה מיד עמיתך אל תונו איש את אחיו. במספר שנים אחר היובל תקנה מאת עמיתך במספר שני תבואת ימכר לך. לפי רב השנים תרבה מקנתו ולפי מעט השנים תמעט מקנתו כי מספר תבואת הוא מכר לך. ולא תונו איש את עמיתו ויראת מאלהיך כי אני ה' אלהיכם [...] והארץ לא תמכר לצמתת כי לי הארץ כי גרים ותושבים אתם עמדי. ובכל ארץ אחזתכם גאלה תתנו לארץ.⁷

עיון בפרשה מעלה כמה נקודות חשובות:

האחת, מדובר על החזרת קרקעות לבעליהן הקודמים ולא על חלוקה שוויונית מחדש; השנייה, התורה מדגישה את האיסור להונות את הקונה שלא יחשוב שהמכירה היא לעולם – "אל תונו איש את אחיו". אדרבה, יש להבהיר לקונה שהוא בעצם חוכר את הקרקע ל-49 שנה, "במספר שני תבואת ימכר לך". המשמעות הכלכלית של הוראה זו היא שאין מדובר בחלוקה מחדש של ההון, שהרי הקונה שילם רק על החכירה כך שהחזרת הקרקע אינה מעבירה הון מהקונה למוכר. דברים דומים נאמרו ביחס לממכר עבד, "וחשב עם קנהו משנת המכרו לו עד שנת היבל והיה כסף ממכרו במספר שנים כימי שכיר יהיה עמו";⁸ השלישית, המינוחים שהתורה משתמשת בהם: "דרור" ו"גאולה", היינו מילים נרדפות לחירות. שוויון אינו מוזכר כאן. החירות היא חירות האדם וחירות האדמה. אם כן, מהכתובים עולה שהיובל מנע את היכולת של אדם למכור את נחלתו, ועל פי התורה, באופן פרדוקסלי, דווקא הגבלה זו משמרת את חירותם של האדם ושל האדמה.

ראשונים

הלכות היובל נפסקו על ידי הרמב"ם. הלכות אלה מחזקות את הרושם העולה כבר מן הכתובים שאין מדובר על חלוקה מחדש, אלא על שימור הבעלות המקורית.

הרמב"ם פסק שמכירה לצמיתות איננה אפשרית:

א"י [ארץ ישראל] המתחלקת לשבטים אינה נמכרת לצמיתות שנאמר והארץ לא תמכר לצמיתות, ואם מכר לצמיתות שניהם עוברין בלא תעשה, ואין מעשיהן מועילין אלא תחזור השדה לבעליה ביובל. והמוכר שדהו לס' שנה אינה יוצאה ביובל שאין חוזר ביובל אלא דבר הנמכר סתם או הנמכר לצמיתות.⁹

היינו מצוות היובל פוגעת בזכותו של הבעלים על הקרקע למכור אותה לעולם, אולם מכירה לטווח ארוך מאוד – אפשרית.

כאשר הקרקע חוזרת לבעלים עליו לפצות את הקונה על כל מה שהשקיע בקרקע, "הלוקח שדה אחוזה ונטעה אילנות והשביחה כשהיא חוזרת ביובל שמין

8 ויקרא כה, נ.

9 רמב"ם, שמיטה ויובל יא, א-ב.

שבח האילנות שבתוכה, ונותן בעל השדה דמי השבח ללוקח שנא' ויצא ממכר בית ממכר חוזר ולא השבח".¹⁰

מעל כולם, החזרה של הקרקעות אינה על בסיס שוויוני למי שחי בזמן היובל, אלא לבעלים המקוריים (רמב"ם, שמיטה יא, כ). המשמעות העיקרית של פרט זה תובהר בדוגמה הבאה: אדם מכר קרקע ולאחר מכן הלך לעולמו והשאיר שני בנים. לבן אחד נולד בן יחיד ולבן השני נולדו עשרה בנים. כאשר הקרקע תחזור ביובל היא תחלק על פי דיני ירושה, כך שנכד אחד יקבל חצי מהקרקע ועשרה נכדים יקבלו ביחד את החצי השני. מנגנון כזה בוודאי אינו יוצר שוויון. גם עיון בפרשנות הראשונים לטעמה של מצוות יובל מעלה מסקנה דומה. הרמב"ם נימק את המצווה כך:

ואמנם כל המצוות אשר ספרנום בהלכות שמיטה ויובל מהם לחמלה על בני אדם והרחבה לבני אדם כולם [...] ומהם עיון בתקון הפרנסה והכלכלה על ההתמדה, והוא היות הארץ כולה שמורה לבעלים אי אפשר בה מכירה לצמיתות, והארץ לא תמכר לצמיתות, וישאר ממון האדם שמור עליו ועל יורשיו.¹¹

הרמב"ם מסביר שמטרת מצוות היובל היא להגן על הקניין הפרטי ולשמר את הבעלות של האדם ויורשיו. חשוב להדגיש שהגנה זו היא אפילו מפני האדם עצמו שעלול להתפתות ולמכור את נחלתו.

בדומה לכך נכתב בספר החינוך: "משרשי המצוה על צד הפשט, שרצה השם להודיע לעמו כי הכל שלו, ולבסוף ישוב כל דבר לאשר חפץ הוא ליתנה בתחילה, כי לו הארץ.¹² כלומר מצוות היובל מבטאת את בעלותו של ה' על העולם, ולכן שימור הבעלות המקורי על הקרקע כפי שזו התחלקה על ידי ה' – חיוני.

גם הרמב"ן התייחס להיבט האמוני שהובא בספר החינוך, "תתנו גאולה לארץ, שאני רוצה לגאול ארצי מיד המחזיקים בה שלא נתתיה אני להם בחלק אחוזתם".¹³

10 שם, יא, ח.

11 רמב"ם, מורה נבוכים ג, פרק לט.

12 ספר החינוך, מצווה של.

13 רמב"ן, ויקרא כה, כד.

עם זאת, הרמב"ן עמד על כך שאסור להטעות את הקונה לחשוב שמדובר במכירה לצמיתות, בכך שלל את האפשרות שהיובל גורם לחלוקה מחודשת של ההון.

וגם יתכן לומר כי הכתוב יזהיר שידעו מספר השנים עד היובל, ולפיהם ימכרו ויקנו ולא יונו בהם איש את אחיו להטעותו במספר, או להטעותו במכירה שיחשוב בה שהיא לחלוטין ויטעהו בכך, אבל ידעו שניהם ויודיעו זה לזה המספר, כי המכירה היא במספר שנים עד היובל.¹⁴ הרמב"ן הדגיש את ההיבט הכלכלי, "ובעבור כי האדם לשדה נעבד וממנו יצא לחם למחיתו, רצה שיצא השדה ביובל. אבל הבית לאחר היאוש ששינה דירתו ועמד שנה בבית אחר לא יזיק לו, כי לא תמעט מחיתו אם יחלט".¹⁵ הוא מבאר מדוע דווקא שדות חוזרים ביובל ולא בתי עדי חומה. זאת, כיוון ששדה הוא אמצעי ייצור של מזון הנדרש לקיומו של האדם. נראה שכוונתו להסביר את הגבלת דין יובל לשדות בלבד, ובכל זאת אין בדבריו אלה די כדי לתלות בהם פרשנות הרואה ביובל חלוקה מחדש.

אחרונים

גם האחרונים עסקו בשאלת הדגם הכלכלי העולה ממצוות היובל. הרש"ר הירש הדגיש את ערך השוויון במצוות היובל:¹⁶ וכעין זה גם יום הכיפורים של שנת היובל; בכוחו תזכה האומה לתחייה חברתית ומדינית; וזו מעלה ארוכה ליחסי האומה – כלפי פנים וכלפי חוץ כאחד; והרי זו מתנת חסד של אל כל יכול עושה פלא. חוסר השוויון של הרכוש וכל רב-גווניות גורלות בני האדם הביאו לידי תוצאות מנוגדות – של עושר ועוני, של תלות ועצמאות; והרי אלו מומים, שחיי החברה לקו בהם כלפי פנים; והיחסים המדיניים שבין האומות הרסו את מעמדן כלפי חוץ; ועל כל אלה יכפר היובל, ואת כל אלה הוא ימחה.¹⁷ לדבריו, היובל נועד לתקן את בעיית חוסר השוויון של הרכוש, אולם אין הוא מסביר כיצד נעשה הדבר.

14 שם, שם, יד.

15 שם, שם, כט.

16 עוד על משנתו של הרש"ר הירש, ראו סיון מורבריאן, "מצוות השמיטה במשנתו של הרש"ר הירש", שיח השדה 6 (תש"ע), עמ' 51-60.

17 רש"ר הירש, ויקרא כה, י.

הרב חיים דוד הלוי, במאמרו היסודי, התייחס גם הוא למשמעות החברתית-כלכלית של מצוות היובל:

כי הלא אין מכירה לצמיתות, אין שום אפשרות שיוכל אדם לצבור קרקעות בארץ ישראל. ונמוק התורה מפתיע: "כי לי הארץ", הרוצה יבין כאן נימוק דתי עמוק, והרוצה יראה בזה נמוק סוציאלי הנועד ליצב את חיי החברה.¹⁸

כלומר, מצוות היובל מונעת צבירת קרקעות ויש לה בכך השפעה ממתנת על יצירת חוסר שוויון.

הרב נחום אליעזר רבינוביץ ראה ביובל גורם משמעותי ליצירת הזדמנות כלכלית חדשה:

התורה חוללה מהפך בתפיסה זו וקבעה שלכל משפחה תהיה בארץ נחלה משלה שתוכל להתפרנס ממנה בעבודת כפייה. וגם אם בחלוף השנים יגרמו לחצים שונים למכירת הנחלה, מכירה זו לא תהיה מוחלטת... מאפשר דין היובל לדור חדש להתחיל שוב מנקודה שוויונית פחות או יותר. האחיזה בארץ נתנה לכל אחד את האמצעי לכלכל את עצמו בכוחותיו שלו.¹⁹

המשותף לרב הלוי ולרב רבינוביץ הוא שהם רואים בדיני היובל (שהוזכרו לעיל) כלי חברתי המצמצם את חוסר השוויון, אולם הם לא ראו מקום להרחיב את דיני היובל.

לעומתם, הרב יעקב אריאל ראה ביובל דגם לחלוקה מחדש של אמצעי הייצור כולם ולא רק של קרקעות, ומטרתו לפתוח דף חדש:

רעיון היובל מתייחס אך ורק לקרקעות, וגם רק לאלו של ארץ ישראל, בגלל קדושתה. אולם ניתן לראות בו מקור השראה גם לחומרי גלם ואמצעי ייצור אחרים. על-פי היובל, אחת ל-50 שנה יש לחלק מחדש את אמצעי הייצור, ולאפשר לכולם לפתוח דף חדש בתחרות ביניהם. בתי ערי

18 הרב חיים דוד הלוי, "במוצאי שנת השמיטה: המשטר החברתי התורתי מול הקפיטליזם והסוציאליזם", קול סיני ה (תשכ"ו), עמ' 245-251.

19 הרב נחום אליעזר רבינוביץ, "קווים למדיניות כלכלית על פי התורה", בתוך: צדק חברתי ומדיניות כלכלית במדינה יהודית, אליעזר דון-יחיא, אלה בלפר, שמואל סנדלר (עורכים), אוניברסיטת בר אילן רמת גן, תשס"ד.

חומה אינם חוזרים ביובל, כי הם רכוש ואינם אמצעי ייצור. גם הבעלות על רכוש פרטי איננה פוקעת ביובל.²⁰ מדברי הרב אריאל עולה שיש לבצע הרחבה כפולה של דיני היובל: הן במובן של ההרחבה לכלל אמצעי הייצור, ולא רק לקרקעות, הן במובן של חלוקה מחדש על בסיס שוויוני, ולא רק החזרת הנכסים לבעליהם. יוצא אפוא שהאחרונים הזכירו בדברי הפרשנות שלהם לשמיטה את ערך השוויון: הרש"ר הירש קבע שהיובל הוא פתרון לבעיית חוסר השוויון מבלי לפרט; הרב חיים דוד הלוי והרב רבינוביץ ראו בדיני היובל כפי שהם כלי חברתי לצמצום חוסר השוויון; ואילו הרב יעקב אריאל למד מהיובל שיש לחלק מחדש את כלל אמצעי הייצור על בסיס שוויוני.

סיכום

הוגים ציוניים עסקו במצוות היובל וראו בה דגם למשטר הכלכלי הרצוי. כולם ראו ביובל פתרון לבעיית חוסר השוויון, החל בפתרון של הלאמת הקרקע שהציע הרצל, המשך דרך ההצעה של ז'בוטינסקי לחלוקה מחדש אחת לחמישים שנה, וכלה בדבריו המפורשים של שבתי בן דב על כך שיש לחלק את הרכוש על בסיס שוויוני אחת לחמישים שנה.

בניגוד לכך, עיון בפסוקי התורה מעלה שמצוות היובל מממשת את ערך החירות. הדבר עולה הן מהביטויים "דרור" ו"גאולה", הן מכך שביובל קרקע חוזרת לבעליה ואינה מתחלקת בין כולם, הן מהאיסור להונות את הקונה כאילו הוא קונה את הקרקע לצמיתות.

גם מדבריהם של ראשונים עולה מסר דומה ומובהק אף יותר. כך מפסיקת ההלכה של הרמב"ם שעל פיה הקרקע מתחלקת באופן לא שוויוני על פי דיני ירושה, ומכך שעל בעל הקרקע לשלם לקונה על ההוצאות בהשבחת הקרקע. מסר דומה עולה גם מדבריהם ההגותיים של הראשונים שראו במצוות היובל מצווה שמטרתה שימור הבעלות הפרטית ולא חלוקה מחדש.

בדברי האחרונים מוזכר לראשונה ערך השוויון בהקשר של שנת היובל. ראשון לכך הוא הרש"ר הירש שלא פירט כיצד היובל פותר את בעיית חוסר השוויון. גם אחרוני זמננו, בני דור מדינת ישראל, הזכירו את ערך השוויון. הרב

20 הרב יעקב אריאל "תורת הכלכלה וכלכלת התורה", בתוך: על המחיה ועל הכלכלה, איתמר ברנר ואהרן אריאל לביא(עורכים), ירושלים, תשס"ט, עמ' 241–256.

חיים דוד הלוי והרב אליעזר נחום רבינוביץ ראו בדיני היובל כלי חברתי לצמצום חוסר השוויון. לאור ניתוח הדינים שנעשה לעיל מסתבר שאין כוונתם לחלוקה מחדש, אלא ליצירת חלון הזדמנות כלכלי לכלל האוכלוסייה.

דעת המיעוט היא דעתו של הרב יעקב אריאל. הוא הסיק ממצוות היובל שיש לבצע חלוקה מחדש על בסיס שוויוני של כלל אמצעי הייצור ולא רק של הקרקעות.

דומה שהמסר העולה מכלל המקורות (על פניו, למעט עמדתו של הרב אריאל, אולם ייתכן שגם הוא יקבל את העיקרון המוצע כאן) הוא שמצוות היובל מממשת דווקא את ערך החירות. במובן זה שלהיות 'בן חורין' פירושו להיות אדם חופשי (ולא עבד) ואדם שיש לו קרקע משלו, ממנה הוא יכול להתפרנס באופן עצמאי.

במילים אחרות, בדומה לעמדה הסוציאל-דמוקרטית²¹ חירות היא ביטוי חסר משמעות כאשר מדובר באדם משועבד, גם אם מכר את עצמו מרצונו. כן אין משמעות לחירותו של אדם שאין לו מקום וללא אמצעי ייצור יציב, ובאופן רחב יותר אין משמעות לחירות בחברה שבה אין לאדם הצרכים המינימליים שהוא זקוק להם. אין זה שולל פערים כלכליים בין עניים לעשירים ובכל זאת יש בכך הוראה המחייבת להבטיח את המינימום, מה שבעקיפין גם יצמצם במקצת את הפערים.

21 ראו בעניין זה: בנימין נויברגר, דמוקרטיות ודיקטטורות, דמוקרטיות, פרק שלישי, האוניברסיטה הפתוחה, תשס"ה, עמ' 88-98.